

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

Збірка статей

випуск 3

Харків ХДІК 1993

А. П. Заздранов

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ: ДЕМОКРАТИЧНІ
ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕНТАЛІТЕТ

Усі демократичні рухи сучасності – це водночас рухи за доступ народів до культури. Звідси бере початок переусвідомлення культурних цінностей в душі історизму, що дозволяє при розкритті природи соціокультурних утворень виділяти різноманітні способи їхнього творення та функціонування. Саме цей принцип вносить у розуміння культури ідею розвитку, що переборне ілюзію завершеності окремих формоутворень культури. Остання стає на чоботоплиною цілісністю, яка зберігає характеристики якісної визначеності. В такому розумінні повнокровна культура, а тим більше рефлексуюча, тобто усвідомлююча свою недосконалість, неможлива без постійної напруженої роботи по оволодінню культурною спадщиною. Універсальний вплив культури на історію і політику затверджується у вигляді загальнолюдських цінностей, інтересів, національного менталітету як чинника і минулого, і майбутнього.

Ситуація, що склалася в Україні, не має прецедентів: генезис культурних цінностей в країнах, які стають на шлях демократії, не розривався навіть в періоди радикальних соціальних перетворень. Старі звичаї, моральні норми не руйнувались, а витискувались на периферію соціального життя в тій мірі, в якій вони втрачали свою актуальність під тиском нового. Перехід до нових соціально-політичних реалій проходив одночасно з використанням низки старих законів відносно спокійно.

Досвід демократичних країн Україною не був ватребуваний. Факт руйнування більшості культурних цінностей відбувся. Але проголошений курс на побудову демократичного суспільства ставить завдання заповнення культурного вакууму, який виник.

Безперечно досягнення процесу суспільного оновлення, що охопив Україну, полягає в розкріпаченні і визволенні духу, в зверненні до менталітету. Дьва йде про дух, що є носієм людського сенсу, що незримо визначає протікання подій і навіть характер цілої епохи, що здатний дати відповіді на алободенні питання: від чого відходить суспільство і куди йде, чому так ускладнюється життя, коли воно стає більш-менш вільним?

Перший висновок: жити в посттоталітарному суспільстві набагато складніше і важче, ніж в умовах тоталітарного придушення

духовності. Нова духовна ситуація пов'язана з болісним переживанням зв'язку часів, коли суспільство, його люди немовби заново починають вчитись самостійно мислити і говорити те, що думають, висловлювати свою і терпляче вислуховувати чужу думку, при цьому з натугою зивкати до розмаїтості думок. Ми починаємо звільнятися від гнітючого почуття незатребуваності себе як особистості з розумом, волею, якими раніше розпоряджались всі, кому це забажається. Таку епоху /а вона, як бачимо, не є унікальною/ О.І.Герцен визначав як епоху "линяння", коли старе вже відмирає, але тримається міцно, а нове ще беззахисне і безпомічне, і що візьме верх - невідомо.

Культурне відставання - інтервал між окремими періодами розвитку різних сфер або елементів культури на тому чи іншому етапі її існування. Одним з таких варіантів ідеї культурного відставання є концепція Уільяма Отборна, який вважає, що різні частини сучасної культури змінюються з неоднаковою швидкістю: деякі частини змінюються швидше інших, тому оскільки існує кореляція і взаємозалежність частин, то зміни в одній частині нашої культури вимагають пристосування через зміни різних кореляційних частин культури.

У духовному арсеналі України концепція культурного відставання має міцне коріння. В свій час їй віддавали належне Б.Винниченко і М.Грушевський, які обґрунтували неминучість відставання духовної культури від культури матеріальної в суспільстві, що розвивається. В наш час цієї концепції дотримуються М.Попович і В.Яворівський. Причини культурного відставання України від країн "високої цивілізації" полягають, по-перше, в малій кількості і невисокій якості фундаментальних відкриттів у галузі духовної культури і виховання; по-друге, в різних перешкодах процесу адаптивних /різнонаправлених/ змін в культурі, що вже склалася; по-третє, в громіздкій і недосконалій конструкції опосередкованих механізмів зв'язку духовної культури з повсякденним життям; по-четверте, в опорі реформам у галузі культури найбільш впливових політичних сил.

Концепція культурного відставання Отборна, зрозуміло, визначає лише один аспект соціокультурного процесу в країнах, де відбуваються радикальні соціальні реформи. І ті зміни, які мають місце в культурі України, цілком вміщуються в рамки концепції культурного відставання, оскільки безпосередньо пов'язані з явищами соціальної дезорганізації. Але одночасно все більш явними стають тен-

денції консолідації населення України на основі національної ідеї. Ці тенденції набувають посиленого характеру. Зростає роль національних традицій в передачі сукупного духовного досвіду, посилюється вплив культури на соціально-історичний процес.

Другий висновок: ситуація, в якій опинилася Україна, не є унікальною, а якщо це дійсно так /а це так/, то звертатися до досвіду минулого доцільніше, ніж нехтувати ним. Для духовної ситуації в Україні характерний стан сум'яття, роздвоєння. Минуле присутнє в об'єктивних розумових формах, на які щохвилини натикаються і особа, і суспільство. І справа тут не в зміні ціннісних орієнтацій, не в розплаті за рахунками минулого. Суть - в здатності і готовності або ж у неможливості і неготовності особи зрозуміти "сєнс існування". Богослї "на кїн" поставлена сама здатність особи жити життям вільної людини.

Третій висновок: заниження мірки людської сутності, низька планка суттєвої визначеності людини - головна перепона на шляху придбання свободи духу і почуття людської гідності. Традиції родової общини, перенесені в теорію і практику соціалізму, закрїпили аморфний стан особи, коли існування індивіда пов'язувалося з безпосередніми міжіндивідуальними контактами аж до "розчинення" окремих осіб у єдиному суспільному організмі. Усвідомлення своєї повної залежності від суспільного організму формує рабську психологію: всі - це сила, а я - нуль. Врахування традицій культури при аналізі соціальних відносин означає визнання, передусім, що соціальні відносини визначаються не тільки існуючим співвідношенням сил, але й накопиченими під час історичного процесу уявленнями про світ, цінностями, зразками поведінки, які передаються в межах культури. Розглядаючи соціальні реформи з цієї точки зору, треба враховувати не тільки актуальні інтереси і діючі сили, але й функціонуючу в суспільстві культуру минулого, її цінності. Якщо бути точним, то інтереси і сили, які існують в сучасних умовах, стають зрозумілими при локалізації їх у визначеному історією світі культури. Погляд на соціальні перетворення крізь призму культури дозволяє реалістичніше зрозуміти, яка влада, в якій мірі, коли і для кого є цінністю, яке співвідношення між різними цінностями. Різноманітність культур в часі і просторі дає можливість усвідомити, чому деякі соціальні реформи, які відповідали одним умовам, терплять крах за інших обставин. Відмінність культур - це відмінність методів організації діяльності, методів її оцінки і, як наслідок, методів ліл. Різноманітність культур приводить до того, що люди живуть і

діють в різній соціальній дійсності.

Четвертий висновок: первісна жага до безпосереднього життя з іншими, що піднята до одного з основоположних принципів суспільного буття, не може формувати нічого іншого, ніж первісний спосіб соціального буття. Особиста незалежність, яка ґрунтується на приватній власності, безмежно активізує фізичні, моральні, духовні потенції людини, ставлячи перед нею запитання як своєї, так і чужої екзистенції. Людське буття стає об'єктом рефлексії, воно набуває змістовножиттєвих орієнтирів. Чи вистачить у нас рішучості й волі вирватись з полону колективістських оцінок?

Висновок п'ятий: прагнення індивіда відокремитись від маси, звернути увагу на своє "Я", змагатися з іншим, собі подібним, не тільки не загрожує основам соціального буття, але й стає рушійною силою суспільного прогресу. Тоталітарне минуле переконливо довело, що людину не можна переплавити у тиглі революційних бур.

Через гіперболізацію колективістської основи постраждали і страждають морально й духовно і індивіди, і суспільство. Не можна цінити працю, не вмючи цінити конкретного трудяшого індивіда. Недооцінка конкретного трударя-індивіда викликає прогресивну депрофесіоналізацію і втрату якості праці.

Шостий висновок: суспільство, яке не здатне оцінити гідність особи, також не здатне створити ефективну організацію виробництва, розвивати основи соціального буття. Основний урок історії полягає в тому, що без нових принципів духовного зв'язку між громадянами будь-які штучно сформовані соціальні механізми прискорення суспільного прогресу перетворюються в механізми спротиву гальмування, а потім і руйнування демократичних засад. Духовний стан суспільства - безперечний критерій оцінки перспектив його розвитку.

Людство складається з суверенних індивідів - це основне відкриття індустріальної цивілізації, яке й лягло в основу її культури. Нова культура в міру того, як споруджувалась її будова, одночасно відтісняла на периферію суспільного життя традиційну культуру колективізму, яка знеособлювала індивіда. Але навіть і в такому випадку "атомізація" суспільства обернулася ностальгією за зруйнованою колективністю. Ключ до різних соціальних драм не тільки в економічних змінах, але і в тих явищах духовно-культурного життя, які пов'язані зі зміною соціальних орієнтирів і людської психології. Один з фундаторів етології Конрад Лоренц попереджував, що доки форми соціальної поведінки, які виникли біологічно, закладені, чи на благо, чи на зло, в наш спадковий апарат,

порушення традиції може призвести до того, що всі культурні норми соціальної поведінки погаснуть, як полум'я свічки.

Піднесення національної самосвідомості в Україні вимагає уважного ставлення до національного питання в його культурологічному аспекті. Очевидно, що нація виступає стосовно окремого індивіда як реальна соціально-культурна основа, завдяки якій людина відчуває себе продовжувачем минулих генерацій і надіється на існування своїх спільних ознак /мови, культури тощо/ в майбутньому. Людський рід - це не тільки загальнотеоретичне поняття, це спільність людей, яка набуває на окремих етапах історичного розвитку національних рис. Тому залучення індивіда до роду як способу досягнення родового безсмертя також має національний характер. Дещо інакше постає проблема повноти реалізації людської суті. Її трансцендування являє собою не абстрактне "продовження" буття людини в якій-небудь безликій спільності людей, а виступає як втілення в національно визначеному суспільстві. Саме тому втрата національної перспективи так важко переживається людьми, оскільки зникає і особиста перспектива існування. Аналогічна і втрата зв'язків з минулим своєї нації, свого етносу. Забуття національних форм культури негативно впливає на особу, яка не може розпредмечувати соціально-культурний шар буття, що передається в національному спадку. Звідси - важливість культурологічного аспекту національної ідеї.

Специфіка становлення національної української культури полягає в тому, що вона прагне з самого початку уникнути і утилітарно-побутової, і безпосередньо дидактичної функціональності. Утилітарно-побутова функціональність української культури в найбільш концентрованому вигляді представлена фольклором, тоді як дидактична функціональність прагне до втілення в морально-духовних, філософських і релігійних цінностях. Перетинання таких векторів в національній культурі, яка знаходиться на стадії становлення, визначає і менталітет особи, і менталітет суспільства.

Менталітет в його загальному розумінні - це явище свідомості, яке актуально переживається, фрагмент пілісного свідомого переживання, що входить в пласт духовної культури життя суспільства. Будь-який акт свідомості існує в своїй дійсній даності, не зважаючи навіть на те, що його змістом може бути чи минуле, чи майбутнє. Це дійсне невпинно і постійно рухається в структурах свідомості, створюючи цілісний континуум менталітету. Об'єднуючи раціональне

й підсвідоме, чуттєве й логічне, цінності й інші переконання, менталітет виражає образ, характер, спосіб суспільного і групового мислення, характеризує стійкий стан висновків суспільного і групового суб'єкта. В залежності від існуючого менталітету соціальна спільність має здатність приймати той чи інший тип ідеології, культурні норми тощо. Разом з тим менталітет має здатність відносно автономно впливати на поведінку суб'єктів.

Менталітет – форма соціально-культурного закріплення людської суб'єктивності, яка відображає залежність окремої особи від форми суспільної свідомості і суспільного буття. Констатація самобутньої української національної культури порушує проблему порівняльного аналізу її з іншими культурами і пошуку спільних періодичерел. Таким чином досягається не просто розуміння об'єктивного змісту культури, але й конструювання індивідом свого бачення культурного явища, його співтворчість. Об'єктивні факти стають індивідуальними формами свідомості, а їх інтерпретація створює маналі переконання в людську суб'єктивність, що і є процесом духовного освоєння дійсності.

Культурна спадщина приходить з глибини буття і свідомості в період загальної соціальної кризи. В цього моменту мислення починає прискіпливо аналізувати існуючу культуру, оцінювати її однозначно негативно і захоплюватися її минулими формами. Звідси бере початок лозунг повернення до витоків єтнічної культури, тим самим розривається зв'язок в часі і обещується соціокультурний процес. Ще й до того самобутність культури оцінюється в позиції її одвічної незалежності від інших культур. Історія свідчить, що культура України, яка знаходиться на шляхах світової торгівлі, формується з орієнтацією і на культуру Заходу, і на культуру Сходу. Її "вписаність" в контекст світової культури безумовна: появою освіченості тривалий час вважалось знання трьох мов. Тільки з ХІІ століття починає культивуватися ідея малочінності української культури, в подолання якої і починається становлення українського національного менталітету.

Звичайно, поворот до нових основ менталітету не гладенький і не безболісний. Внутрішнє протиріччя менталітету сучасності полягає в тому, що розчарування в комуністичних соціальних і смисложиттєвих ідеалах ще не приводить до ствердження думки про те, що насилья і жорстокість вже вичерпали себе як універсальний засіб прогнаня історії і своїм минулим. Про це свідчать характерні риси портрета особи, яка смавить національне в ранг оуттєвого самовизначення менталі-

тету України. Це - людина, яка не знає свого національного коріння, вона одночасно сентиментальна і героїчна, видає себе за знавця народних традицій, готова "розчинитись" в етносі і постійно боротись за національні цінності. Контакти між носіями такого типу менталітету приводять до їх взаємного збагачення, але їх абсолютизований етнографізм є постійною загрозою соціальній стабілізації. Проте в масовому менталітеті сучасного українського суспільства відзначаються прогресивні явища. По-перше, зміна основних аксіологічних параметрів при оцінці суспільного і індивідуального життя. Части - не в постійних перемогах над собою подібними, а в приборканні тваринних інстинктів і тих соціальних схильностей, які руйнують межу між біологічним і соціальним. По-друге, відмовлення від психології жертвності: де є готовність жертвувати собою, там з'являється спокуса зробити жертвами й інших. Проповідь жертвності - знецінення сучасності, відмова її у високому смислі і постійній значущості. По-третє, реабілітація цінностей повсякденного життя, адез з них складається вічність, вони створюють основу менталітету. Сучасний менталітет - це менталітет високоморальної особи. Історія підтвердила, що моральні цінності, які виправдовують будь-які форми насилля навіть в ім'я досягнення псевдовисоких цілей, не мають майбутнього. Більше того, такі моральні, а фактично аморальні цінності мають здатність, згідно з законами зворотного зв'язку, виносити суспільству свій історичний вирок: руйнування духовної структури суспільства.

Становлення національного менталітету значною мірою здійснюється в системі освіти. Але в сучасних умовах така система освіти в Україні створювалась за відомим принципом: вчитись, вчитись і вчитись. Людина, яка навчається в такій системі освіти, знаходиться в стані псудини, що заповнюється різноманітними знаннями. Реалізація в недалекому минулому форм і методів існуючої трудової школи привела до появи багаточисельного прошарку спеціалістів, здатних вирішувати інженерні завдання, але не здатних мислити загальнолюдськими категоріями. Випускаючи велику кількість дипломованих спеціалістів, держава не без їх допомоги руйнувала екологічну рівновагу в природі, з одного боку, і здійснювала руйнування культури і моралі, з іншого. Освіта втратила самоцінність як процесу духовного збагачення і вдосконалення особи, як процесу вироблення моральних позицій. Перш ніж у суспільстві перестала бути цінністю людина взагалі,

цінністю перестала бути освічена людина, яка здатна переживати, відповідати за наслідки своїх дій, відрізнати добро від зла. В процесі демократизації суспільного життя в Україні розгортається процес формування національної свідомості і самосвідомості. Національна самосвідомість створюється на рівні національної спільності, її окремих верств і груп громадян.

Національна самосвідомість - рівень уявлень, що характеризує освоєння людьми, які належать до тієї чи іншої національної спільності, її культурних норм, традицій, ідеалів, побутових стереотипів, а також розуміння ними інтересів і місця соціально-етнічної спільності, верстви, групи в суспільстві. Національна самосвідомість окремих людей формується в міру визнання ними унікальності, незалежності національних цінностей від суспільних умов. На рівні нації загалом національна самосвідомість формується на такій стадії еволюції її духовного життя, де відбувається немовби вихід соціокультурної спільності як специфічної групи, яка має певний статус і засоби його соціального захисту. Національна самосвідомість частіше за все відбивається в ідеології, а також у найбільш характерних рисах національного менталітету. Порушення процесу становлення національної самосвідомості пов'язане з деформацією механізмів культурної спадковості в еволюції нації і може супроводжуватися сплесками національного егоїзму, агресивністю стосовно інокультурних національних спільностей і їх політичних інститутів.

Не набравши ще сили, національна культура посттоталітарної України є досить крихкою, щоб протистояти деструктивним процесам, які призводять до відходження від уже досягнутого рівня, до появи верств соціально-культурного лампенства. Ніякі політичні й економічні реформи не виведуть країну в світ сучасної цивілізації, якщо не будуть зміцнюватися традиції національної культури, якщо їх адаптація не випереджає інші соціальні перетворення. Академіки Української академії інформатики чітко визначили пріоритети державної політики, яка зможе вивести країну на шлях незворотних соціальних перетворень, на шлях демократії: "Українське відродження - це перш за все підвищення рівня свідомості і життя нації на базі "інвентаризації" культурних і духовних цінностей, відновлення історичної пам'яті, національних зв'язків, формування своєї інтелектуальної еліти /інтелектуальних і духовних лідерів/, якісні зміни в галузі науки, релігії, освіти, мистецтва, управління" /Політична думка, - 1993, - № 1. - С. 31/.

Людина - соціокультурна істота. Її національно-психологічні характеристики усвідомлюються як складова особи, як щось належне, що не підлягає ні сумніву, ні обговоренню. Тому будь-які спроби держави змінити національно-етнічні характеристики сприймаються болісно і однозначно негативно. Якщо не брати до уваги традиційну українську вразливість до посягання на духовні цінності, то можна уявити, якими руйнівними наслідками може обернутися абсолютна влада ринку для літератури, науки, мистецтва, освіти. Засилля масової культури Заходу супроводжується нині різким зниженням морального рівня з непередбаченими наслідками для основної маси населення. Високий престиж національної культури не зможуть забезпечити приватні благодійні фірми. Самі високі прояви мистецтва і науки, що складають духовне багатство країни, як і вся система збереження і розповсюдження цінностей культури каналами освіти, повинні знаходитись під опікою і захистом держави. Опіка держави не повинна бути деспотичною, а давати право діячам культури на свободу творчості і вільне висловлювання своїх думок. Культура варта того, щоб її платили за незалежність від влади і бізнесу, бо в її свободі - запорука духовного здоров'я нації.

Успіх соціальних реформ, що проводяться в Україні, багато в чому залежить від висвітлення деяких цінностей, норм і правил спільного життя. Такої згоди не дійшли. Тому відмовлення від традиційної організаційної ролі держави, яка забезпечила б не тільки цілісність країни, але й духовний розвиток народів, може призвести до розпаду суспільства, до втрати ним історичної і культурної ідентичності. Антитезою тоталітаризму в такому випадку стане розвал і держави, і суспільства. Можна по-різному оцінювати ситуацію в країні, але потрібно погодитись, що проблеми культури повинні знаходитись в центрі реформаторської діяльності держави. Без визначеного розуміння специфічності соціокультурної ситуації в Україні є імовірність появи гострих етносоціальних і політичних конфліктів.